

بررسی نقش دولت جمهوری اسلامی ایران در جنگ تحمیلی عراق علیه ایران

دکتر حسین علایی*

چکیده

این مقاله به بررسی نقش دولت ایران در مقاطع مختلف دوران دفاع مقدس می‌پردازد. در این مقاله از شیوه و روش توصیفی-تحلیلی استفاده شده است و داده‌ها به روش کتابخانه‌ای و با مطالعه اسناد و مدارک آشکار و نیز مصاحبه شفاهی با بعضی از افراد دست‌اندرکار آن دوره جمع آوری گردیده‌اند. هدف و نوع تحقیق نیز کاربردی می‌باشد. مقاله در پی پاسخ به این سوال است که دولت در چه حوزه‌هایی و چگونه از جبهه‌ها و رزمندگان پشتیبانی می‌کرده است. اهمیت بررسی این موضوع در آن است که بدون در نظر گرفتن فعالیت‌های دولت، تصور حفظ تمامیت ارضی کشور غیرواقعی است. یافته‌های این تحقیق حاکی از آن است که دولت در تأمین حداقل معیشت مردم و کنترل نرخ تورم، کارنامه‌ای قابل قبول داشته و در تأمین بودجه و اعتبارات نیروهای مسلح و نیز رسیدگی به خانواده شهدا و جانبازان و اسرا و مفقودین و سر و سامان دادن به مهاجرین جنگی و جنگ‌زدگان و همچنین پشتیبانی‌های پزشکی، صنعتی، مهندسی از جبهه‌ها نقش خوبی ایفا کرده است. اما در بکارگیری ظرفیت‌های دیپلماسی جهت پایان دادن هرچه سریعتر به جنگ و نیز محدودسازی دامنه مخاصمات و نیل به مصالحه، عملکرد مطلوبی نداشته است.

کلیدواژگان

دفاع مقدس، دولت، جنگ تحمیلی، پشتیبانی، نیروهای مسلح

* نویسنده مسئول، استاد دانشکده کارآفرینی دانشگاه تهران / ایمیل: Hossein.alaei@guest.ut.ac.ir

مقدمه

دولت به عنوان متغیری حامی و پشتیبانی کننده از جبهه‌ها، نقش مهم و موثری در مقاومت مردم ایران و پیروزی‌ها و احیاناً برخی ناکامی‌های دوران جنگ داشته است. «عراق در ۳۱ شهریور ماه سال ۱۳۵۹ جنگ علیه ایران را شروع کرد» (Dilip, 1990: 79). گرچه طبق قانون اساسی فرماندهی کل قوا بر عهده رهبری است، ولی «امام خمینی^(ره) بلافاصله پس از تعیین رئیس‌جمهور توسط مردم، در ۳۰ بهمن ماه سال ۱۳۵۸، بنی‌صدر را به سمت فرماندهی کل نیروهای مسلح منصوب کردند» (خمینی، ۱۳۷۸، جلد ۱۲: ۱۵۷). این اختیار تا زمان عزل بنی‌صدر در ۲۰ خرداد ماه سال ۱۳۶۰ معتبر بود ولی از آن زمان به بعد دیگر این اختیار به روسای جمهور بعدی واگذار نشد.

بنابراین در سال اول جنگ بنی‌صدر علاوه بر مقام ریاست جمهوری، فرماندهی کل قوا را نیز برعهده داشته و اختیارات کامل را برای اداره جنگ دارا بوده است. بعد از پایان دوره ریاست جمهوری بنی‌صدر، دولت‌ها فقط در حوزه پشتیبانی و نه در حوزه فرماندهی و انجام عملیات نظامی و تدوین راهبرد برای چگونگی پایان دادن به جنگ مسئولیت داشته‌اند. البته «مهم‌ترین ظرفیت هر دولتی برای حمایت از جنگ، دستگاه سیاست خارجی کشور است که از آن برای تأمین منافع ملی و ارزش‌های بنیادین بهره می‌گیرد» (Cohen, 1968: 530).

تنها در یک ماه پایانی جنگ و «پس از انتخاب هاشمی‌رفسنجانی به سمت جانشین فرماندهی کل قوا در ۱۲ خرداد ماه ۱۳۶۷ است که دولت اداره ستاد فرماندهی کل قوا را هم برعهده داشته است و نخست‌وزیر، ریاست ستاد فرماندهی کل قوا را به همراه تعدادی از وزرای دولت به عنوان معاونت‌های ستادکل قوا برعهده گرفته است» (علایی، ۱۳۹۵، جلد ۲: ۴۲۹).

این مقاله با بهره‌گیری از داده‌های تاریخی به تجزیه و تحلیل و ابعاد مختلف نقش دولت در جنگ می‌پردازد و سعی دارد به دو سوال زیر پاسخ دهد:

- ۱- دولت چگونه و با چه شیوه‌هایی به پشتیبانی از جبهه‌ها و رزمندگان می‌پرداخته است؟
- ۲- محدودیت‌های دولت برای پاسخگویی به انتظارات فرماندهان صحنه عملیات چه بوده است؟

در پاسخگویی به این سؤالات دو فرضیه بررسی و آزمون می‌شود. یکی این که دولت عمده توان مالی و اداری و ظرفیت سخت افزاری و نرم افزاری خود را برای حمایت از رزمندگان بکار گرفته است و دوم این که، محدودیت‌های ساختاری و درآمدی ناشی از کاهش صادرات نفت و همچنین خسارات مستمر جنگ، اجازه اجابت کامل نیازهای جبهه‌ها را به ویژه در سال‌های پایانی جنگ به دولت نمی‌داده است.

۱- پیشینه پژوهش

درباره موضوع نقش دولت در جنگ، تحقیقات زیادی انجام نشده است. البته در لابلای پژوهش‌های انجام شده در باره مسائل مختلف جنگ می‌توان به مطالبی در باره این موضوع برخورد کرد ولی این اولین بار است که یک تحقیق مستقل در این باره انجام می‌شود. بنابراین می‌توان این مقاله را نوآورانه محسوب کرد. اولین تحقیق مقاله ای با عنوان «دولت رجائی و جنگ ایران و عراق» است که توسط سجاد راعی گلوچه نوشته شده است. این مقاله در شماره دوم نشریه نگین ایران در پاییز سال ۱۳۸۱ به چاپ رسیده است. نویسنده در این مقاله به ابعاد مختلف اقدامات دولت در چگونگی اداره اقتصاد کشور، فعالیت‌های انجام شده در حوزه سیاست خارجی و نیز مسائل مربوط به سیاست داخلی در عمر کوتاه دولت پرداخته است. در این مقاله فقط به نقش دولت در سال اول جنگ اشاره شده است. مقاله دیگری با عنوان «اقتصاد دفاع، ماهیت و قلمرو» نوشته حسین دری نوگرانی وجود دارد که در فصلنامه سیاست دفاعی شماره ۱۰ بهار سال ۱۳۷۴ به چاپ رسیده است. این مقاله هم به نقش کلی دولت‌ها در اقتصاد برای جنگ‌های مختلف می‌پردازد و ارتباطی با جنگ تحمیلی ندارد.

برای بررسی پیشینه این موضوع تقریباً تمام شماره‌های فصلنامه‌های مرتبط با مسأله تحقیق مثل «سیاست دفاعی»، «روابط خارجی»، «راهبرد»، «سیاست خارجی»، «راهبرد دفاعی»، «مطالعات بین‌المللی» و «نگین ایران» بررسی شد، ولی پژوهش مستقلی در آن‌ها یافت نشد. البته در بعضی از کتاب‌های منتشر شده مثل کتاب «تاریخ تحلیلی جنگ ایران و عراق» مطالب پراکنده‌ای در این زمینه یافت می‌شود. در مقالات خارجی هم تحت عنوان این پژوهش، مطلبی یافت نشد.

۲- مبانی نظری نقش دولت در جنگ

بر اساس اصل پنجاه و هفتم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، «کشور با سه قوه مقننه، مجریه و قضائیه زیر نظر رهبری اداره می‌شود» (قانون اساسی، ۱۳۶۸: ۹). در اصل یکصد و سی و چهارم اولین قانون اساسی ایران که پس از پیروزی انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۸ به تصویب رسیده است، «نخست وزیر ریاست هیأت وزیران و نظارت بر کار وزیران را برعهده دارد» (قانون اساسی، ۱۳۶۸: ۲۴).

طبق اصل یکصد و ده قانون اساسی، «تعیین سیاست‌های کلی نظام و نیز مسائل مربوط به جنگ و صلح و همچنین اداره نیروهای مسلح و فرماندهی کل قوا برعهده رهبری است» (قانون اساسی، ۱۳۶۸: ۱۸). قوه مجریه زیر نظر رئیس‌جمهور به وظایف خود عمل می‌کند و بر اساس اصل یکصد و سی و سوم قانون اساسی، «نخست‌وزیر با هماهنگی با رئیس

جمهور وزرا را انتخاب و به مجلس شورای اسلامی جهت تصویب معرفی می‌کند» (قانون اساسی، ۱۳۶۸: ۲۳). طبق مفاد اولین قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، «قوه مجریه از دو بخش ریاست جمهوری و دولت که زیر نظر نخست‌وزیر اداره می‌شود، تشکیل شده است. رئیس‌جمهور رئیس شورای عالی دفاع و نخست‌وزیر یکی از اعضای این شورا است» (قانون اساسی، ۱۳۶۸: ۱۸). بر این اساس دولت در مدیریت جنگ و اداره جبهه‌ها نقش مستقیم ندارد و فرماندهی و اداره جنگ برعهده دولت نیست.

وزارت دفاع هم که عضوی از دولت است در سلسله مراتب فرماندهی بر نیروهای مسلح قرار ندارد، بلکه فقط وظیفه پشتیبانی و تدارکاتی و تأمین تجهیزات و تسلیحات نیروهای مسلح را برعهده دارد. وزارت دفاع حتی نوع تسلیحات و اقلام مورد نیاز نیروهای مسلح را تعیین نمی‌کند، بلکه فقط تأمین‌کننده خواسته‌های نیروهای مسلح و در واقع رابط نیروهای مسلح با دولت می‌باشد. با این توصیف «دولت ایران با کمک سایر قوا وظایف زیر را برعهده داشته است:

- ۱- تأمین بودجه و اعتبارات نیروهای مسلح و پرداخت هزینه‌های داوطلب‌های مردمی
  - ۲- اداره اقتصاد کشور و تأمین معیشت مردم به منظور حفظ آرامش در پشت جبهه
  - ۳- بکارگیری ظرفیت‌ها و توانمندی‌های وزارتخانه‌ها و دستگاه‌های دولتی و قدرت ملی در پشتیبانی از رزمندگان
  - ۴- برقراری و حفظ امنیت داخلی و مقابله با گروه‌های تروریستی
  - ۵- اقدامات دیپلماتیک و بهره‌گیری از دستگاه سیاست خارجی به منظور جلوگیری از بروز جنگ و مشروعیت بخشی به دفاع در عرصه جهانی
  - ۶- افشای رفتارهای غیرقانونی دولت متخاصم از قبیل بکارگیری تسلیحات شیمیایی، حمله به غیرنظامیان و مناطق مسکونی، ناامن‌سازی خطوط کشتیرانی و بدرفتاری با اسرا در مجامع دیپلماتیک
  - ۷- بررسی راهکارهای سیاسی جهت بهره‌گیری از ظرفیت‌های منطقه‌ای و بین‌المللی به منظور خاتمه دادن به جنگ
- بنابراین دولت باید بودجه ریالی و ارزی جنگ را تأمین می‌کرد و زندگی مردم را به گونه‌ای سامان می‌داد که پشت جبهه، محکم و استوار باشد. جنگ ما عمدتاً با نیروهای داوطلب اداره می‌شد. در این شرایط اگر مردم در پشت جبهه گرسنه و بی‌کار بودند یا قحطی اتفاق می‌افتاد، ممکن بود مشکلاتی در داخل کشور ایجاد شود که دولت مجبور شود نیروهای مسلح را به جای این که به جبهه جنگ بفرستد برای حفظ امنیت به داخل کشور بیاورد» (نبوی، ۱۳۹۶: ۱).

۳- تاریخچه موضوع

وقتی جنگ شروع شد، دولت به تازگی از مجلس شورای اسلامی رأی اعتماد گرفته بود و هنوز برای چندین وزارتخانه مهم از جمله وزارت امور خارجه، وزیر تعیین نشده بود. با ترور سازمان مجاهدین خلق، رئیس‌جمهور و نخست‌وزیر در روز هشتم شهریور ماه سال ۱۳۶۰ به شهادت رسیدند. بنابراین دولت شهیدرجایی کمتر از یکسال در دوره جنگ مشغول بکار بوده است.

اما با انتخاب رئیس‌جمهور جدید از اواخر مهر ماه سال ۱۳۶۰ دولت مهندس میرحسین موسوی تا پایان جنگ مسئولیت اداره کشور را بر عهده داشت. تا آزادسازی خرمشهر که ایران در دور پیروزی بود، نقش دولت بیشتر «تأمین بودجه» نیروهای مسلح، «اسکان دادن» آوارگان، رسیدگی به «خانواده شهدا و اسرا و مفقودین» و «درمان مجروحین» بود. اما از تابستان سال ۱۳۶۱ که جنگ فرسایشی شد، نیاز به پشتیبانی‌های دولت از جبهه‌ها بیشتر شد و دولت نقش پُررنگ‌تری در حوزه‌های مختلف برای تقویت جبهه‌ها برعهده گرفت.

از این زمان، «دولت در هر وزارتخانه یک «معاونت دفاعی» تشکیل داد که مسئولیت هماهنگی در بکارگیری ظرفیت آن وزارتخانه و دستگاه‌های مربوطه را برای برنامه‌های پشتیبانی مهندسی، صنعتی و اقتصادی از جنگ و نیز اعزام پزشکان و پرستاران به جبهه‌ها و ارائه کمک‌های درمانی را برعهده داشت. از سال ۱۳۶۴ نیز وزارتخانه‌ها علاوه بر وظایف قبلی، رأساً انجام مأموریت‌هایی را در جبهه برعهده گرفتند. برای مثال وزارت راه و ترابری در جبهه‌ها جاده‌سازی می‌کرد و جاده‌های خاکی را آسفالت می‌کرد. وزارت مسکن، بیمارستان در عقبه‌های جبهه‌ها می‌ساخت. وزارت صنایع سنگین پل‌های شناور می‌ساخت. وزارت نفت در سال ۱۳۶۵ با کشیدن لوله از زیر رودخانه اروند، سوخت مورد نیاز را به فاو رساند. وزارت کشاورزی هم سدیند می‌ساخت» (فروزنده، ۱۳۹۷: ۱) وزارت جهادسازندگی هم که از اول جنگ با تمام توان وارد عملیات مهندسی‌رزمی و خدمات‌رسانی در جبهه‌ها شده بود.

۴- بررسی نقش دولت در جنگ تحمیلی عراق علیه ایران

در طول دوره جنگ دولت اقدامات زیر را برای اداره جبهه‌ها و نیز پشتیبانی از رزمندگان انجام داده است:

۴-۱- تأمین بودجه و اعتبارات

با شروع جنگ، ساختار اداری استان‌های همجوار با عراق به شدت تحت تأثیر جنگ قرار

گرفت و سازماندهی دولت در این استان‌ها تا حد زیادی در هم ریخت. «ساختارهای اداری استان‌های مرزی و دستگاه‌های مختلف دولتی درگیر جنگ شدند و نیاز به خدمات‌رسانی دولت افزایش یافت در عین حال که درآمد دولت به دلیل حمله ارتش عراق به مراکز تولید نفت و نیز بخش‌های اقتصادی کشور و بنادری مانند خرمشهر و امام خمینی^(ره) به شدت کاهش یافت» (فروزنده، ۱۳۹۷: ۲).

در دوران جنگ، «دولت یک بودجه دفاعی با ردیف ۵۰۳۰۴۱ تصویب کرد که علاوه بر هزینه‌های جاری به نیروهای مسلح پرداخت می‌کرد. مبلغ این بودجه حداکثر سالی ۴۰ میلیارد تومان بود. علاوه بر آن مبالغ ارزی و ریالی دیگری هم به جنگ اختصاص می‌یافت» (رفیقدوست، ۱۳۹۷: ۳۰۶). در واقع، «دولت سالانه مبلغ ۳ میلیارد دلار به بخش دفاع واگذار می‌کرد که نصف آن فقط صرف خرید مهمات از خارج از کشور می‌شد» (ترکان، ۱۳۹۷: ۳).

اگر جنگ را به دو دوره تقسیم کنیم، «دوره نخست از شهریور ۵۹ تا ۶۴، در این دوره نیروهای مسلح ما نه به لحاظ ریالی مشکلی داشتند و نه به لحاظ ارزی، چون کشور هم به لحاظ ریالی و ارزی مشکلی نداشت و حتی وضع اقتصادی کشور و شاخص‌های اقتصاد کلان در این سال‌ها از بهترین شرایط بعد از انقلاب محسوب می‌شود. در این دوره هم ریال و هم ارز مورد نیاز نیروهای مسلح هر چقدر که لازم بوده تأمین می‌شد» (نبوی، ۱۳۹۶: ۱). دومین مرحله از سال ۶۵ تا ۶۷ یعنی سه سال آخر جنگ بود. درآمدهای کشور از اواخر سال ۱۳۶۴ که فرانسه هوایم‌های میراژ را به عراق تحویل داد و عراق با بهره‌گیری از این بمب‌افکن‌ها توانست تأسیسات و خطوط لوله نفتی و کشتی‌های حامل نفت ایران در خلیج فارس را بمباران کند به شدت آفت کرد که این وضعیت تا آخر جنگ ادامه یافت. این در حالی بود که بر شدت و دامنه جنگ افزوده شده بود و نیاز به هزینه‌های مختلف به ویژه مخارج ارزی افزوده شده بود. این‌ها سبب شد که صادرات نفت ایران که حدود ۲ میلیون و ۲۰۰ هزار بشکه در روز بود به زیر یک میلیون بشکه در روز تقلیل یابد. «درآمد نفت ایران که در سال‌های ۶۰، ۶۱ و ۶۲ حدود ۲۰ میلیارد دلار بود، در سال ۶۴ سیری نزولی را طی کرد و به ۱۳ تا ۱۴ میلیارد و در سال‌های بعدی به ۷ میلیارد دلار رسید. از اواخر سال ۱۳۶۴ قیمت جهانی نفت سقوط کرد و از ۳۴ دلار در هر بشکه به زیر ده دلار و حتی به ۵ دلار هم رسید. یعنی هم قیمت نفت یک چهارم شد و هم مقدار صادرات به حدود ۳۵ تا ۴۰ درصد گذشته رسید و به این ترتیب در سه سال پایانی جنگ با اندکی افت و خیز، کاهش درآمد ارزی ایران ادامه داشت. در این شرایط نیز، از این ۷ میلیارد دلار، حدود سه میلیارد دلار مستقیم به

نیروهای مسلح اختصاص می‌یافت. این تخصیص زیر نظر شورای عالی پشتیبانی جنگ انجام می‌گرفت که رئیس‌جمهور، رئیس آن بود» (نبوی، ۱۳۹۶: ۱).

از ابتدای جنگ، تقریباً یک‌سوم بودجه عمومی ریالی دولت در اختیار نیروهای مسلح، یک‌سوم آموزش و پرورش و یک‌سوم بهداشت و درمان بود. مقادیر بسیار کم باقیمانده هم به کارهای جزئی اختصاص می‌یافت. «وزارت صنایع سنگین که تا سال‌های ۶۲ و ۶۳ سالانه حدود دو میلیارد دلار سهمیه ارزی داشت، در سال‌های آخر جنگ اعتبار آن به ۷۰ میلیون دلار رسیده بود. با توجه به بحران ارزی سال‌های ۶۵ تا ۶۷، تنها شرکت ایران خودرو از ۱۳ هزار کارمند، ۶ هزار و ۵۰۰ نفر را بازخرید کرد. به هر حال در چنین شرایطی طرح‌های عمرانی و توسعه‌ای کشور امکان تأمین منابع نداشتند. طبیعی است وقتی که درآمد ارزی کشور کم می‌شد، درآمد ریالی هم به تبع آن کم می‌شد، چون این گونه نیست که فقط از طریق مالیات بودجه ریالی دولت تأمین شود. ریال کشور از طریق درآمد نفت، مالیات و غیره تأمین می‌شد و به‌علاوه بخشی از مالیات هم در گرو صادرات نفت بود. چون اگر نفت فروخته نمی‌شد، ارز و دلار به دست نمی‌آمد، خطوط تولیدی هم در آن صورت تعطیل می‌شد. بنابراین واحدهای صنعتی تعطیل شده نیز در شرایط بحرانی، امکان پرداخت مالیات به دولت را نداشتند. در سال ۱۳۶۵، از سوی دولت مبلغ ۷۶۰ میلیون دلار ارز به سازمان صنایع سپاه و ستاد فوریت‌های جنگ واپسته به وزارت سپاه واگذار شد» (علیزاده، ۱۳۹۷: ۴).

بودجه ریالی کشور در سال ۱۳۶۶ حدود ۴۰۰ میلیارد تومان بود که ۲۰۰ میلیارد تومان آن نیز کسر بودجه بود. «در سال ۱۳۶۶ مبلغ سه میلیارد دلار از ۷ میلیارد دلار درآمد ارزی کشور در اختیار جنگ گذاشته شد. سه میلیارد دلار دیگر صرف خرید کالاهای اساسی و ضروری شد. این کالاها به صورت سهمیه‌بندی شده و با تصویب ستاد بسیج اقتصادی در اختیار مردم قرار می‌گرفت. همچنین هزینه کالاهای ضروری که بعضاً سهمیه‌بندی هم نبود مثل گندم و نان که یارانه می‌گرفتند و بایستی به‌وفور در کشور وجود می‌داشت نیز از این محل تأمین شد. بنابراین، تأمین نیاز حداقل زندگی مردم هم، پشتیبانی از جنگ بود. در طول جنگ اگر چیزی از خارج وارد می‌شد همین کالاها و نیازهای اساسی مردم بود که اگر تأمین نمی‌شد، روی پشت جبهه جنگ تأثیر اساسی می‌گذاشت. به این ترتیب از کل درآمد ارزی، یک میلیارد دلار برای کل کشور باقی می‌ماند» (نبوی، ۱۳۹۶: ۱).

به هر حال ایران در طول جنگ حدود ۲۴ میلیارد دلار خرید ارزی برای جبهه‌ها و نیروهای مسلح انجام داد که میزان این خریدها در سال‌های آخر جنگ بیشتر بود. در مجموع

ایران توانست جنگ را بدون هیچ‌گونه بدهی خارجی بلندمدت به پایان برساند. امام خمینی^(ره) در مجموع از نقش دولت در دوران جنگ به خاطر تجهیز سپاهیان اسلام تقدیر کرده‌اند. ایشان در حکمی که در تاریخ سوم آذرماه ۱۳۶۷ برای نخست‌وزیر صادر کرده‌اند مرقوم فرموده‌اند: «از آنجا که ممکن است این روزها افرادی بخواهند نسبت به دولت خدمتگزار شبهات و القائاتی در اذهان عامه بوجود آورند و زحمات بی‌شائبه و طاقت‌فرسای شما را خصوصاً در مسئله جنگ خدشه دار نمایند، لازم است این نکته را تذکر دهم که من همچون گذشته شما را فردی لایق و دلسوز برای انقلاب اسلامی می‌دانم و زحمات شما را در دوران جنگ و تجهیز سپاهیان اسلام فراموش نمی‌کنم و الان نیز شما را تأیید و حمایت می‌کنم.» (خمینی، ۱۳۷۸، جلد ۲۱: ۱۹۹)

همچنین محسن رضایی در اواخر تابستان سال ۱۳۶۴ که انتخابات ریاست جمهوری برگزار شد و رئیس‌جمهور می‌خواست فرد جدیدی را برای نخست‌وزیری معرفی کند در دیدار با امام خمینی^(ره) اعلام کرد که «اگر نخست‌وزیر تغییر کند، در جبهه‌ها مشکل پیش می‌آید (رفیقدوست، ۱۳۹۲: ۳۱۵) و تغییر نخست‌وزیر به نفع جبهه‌ها نیست» (رضایی، ۱۳۸۳: ۲) و «امام خمینی^(ره) هم تغییر نخست‌وزیر را به صلاح ندانستند» (هاشمی‌رفسنجانی، ۱۳۸۷: ۲۳۰). از سوی دیگر، «امام خمینی^(ره) در دیدار ۲۵ شهریور ماه سال ۱۳۶۴ با احمد جنتی، محمدرضا مهدوی‌کنی و علی‌اکبر ناطق‌نوری که برای تغییر نظر امام به منظور عدم حمایت از مهندس موسوی برای نخست‌وزیری برای دور دوم صورت گرفت، فرمودند: «من به عنوان یک شهروند اعلام می‌کنم که انتخاب غیر از ایشان، خیانت به اسلام است» (میردار، ۱۳۸۵، جلد ۲، ۷۷). همچنین امام خمینی^(ره) طی نامه‌ای در تاریخ ۵ مهرماه ۱۳۶۴ مرقوم فرمودند: «مهندس موسوی را شخص متدین و متعهد و در وضع بسیار پیچیده کشور، دولت ایشان را موفق می‌دانم و در حال حاضر تغییر آنرا صلاح نمی‌دانم ولی حق انتخاب با جناب رئیس‌جمهور و مجلس محترم شورای اسلامی است» (خمینی، ۱۳۷۸، جلد ۱۹: ۳۹۳). با عنایت به مطالب فوق می‌توان گفت که فرمانده کل قوا از عملکرد نخست‌وزیر در تمامی دوران جنگ رضایت داشته‌اند و ایشان را موفق ارزیابی کرده‌اند.

جدول زیر بودجه پرداختی دولت به نیروهای مسلح را از سال ۱۳۵۷ تا پایان سال ۱۳۶۶ که چند ماه قبل از پایان جنگ است، نشان می‌دهد. این جدول در آخرین روزهای جنگ توسط سازمان برنامه و بودجه تهیه گردیده است که در آن زمان دارای طبقه بندی بوده است ولی الان قابل بهره‌برداری است. (علایی، ۱۳۹۵، جلد ۲: ۵۳۰)

جدول ۱- بودجه پرداختی خزانه دولت به نیروهای مسلح از ابتدای ۱۳۵۷ الی ۱۳۶۶
(ارقام به میلیارد ریال)

نام دستگاه	سال		۱۳۵۷		۱۳۵۸		۱۳۵۹		۱۳۶۰		۱۳۶۱	
	ردیف بودجه	مبلغ	درصد	مبلغ	درصد	مبلغ	درصد	مبلغ	درصد	مبلغ	درصد	
سپاه پاسداران	جاری	-	-	۱۲	۲/۸	۳۷	۷/۳	۳۵	۷/۲	۱۰۰	۱۷/۴	
	عمرانی	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	دفاعی	-	-	*	-	-	-	۶۴	۱۹/۴	۹۰	۲۴/۸	
	به سوی کربلا	-	-	*	-	-	-	-	-	-	-	
	جمع کل	-	-	۱۲	۲/۸	۳۷	۷/۳	۹۹	۱۲/۱	۱۹۰	۲۰/۲	
ارتش	جاری	۵۹۰	۸۸/۳	۳۱۴	۷۴/۲	۳۵۵	۶۹/۹	۳۲۶	۶۶/۷	۳۳۵	۵۸/۳	
	عمرانی	-	-	۰/۴	۱	۰/۶	۱	۰/۵	-	۰/۴	۱	
	دفاعی	-	-	-	-	-	-	۲۵۰	۷۵/۸	۲۴۵	۶۷/۵	
	جمع کل	۵۹۰	۸۸/۳	۳۱۴/۴	۷۴/۳	۳۵۵/۶	۶۹/۹	۵۷۶/۵	۷۰/۳	۵۸۰/۴	۶۱/۸	
کمیته	جاری	-	-	-	-	-	-	۹	۲/۸	۲۰	۳/۵	
	عمرانی	-	-	*	-	-	-	-	-	-	-	
	دفاعی	*	-	*	-	-	-	-	-	-	-	
	جمع کل	*	-	*	-	-	-	۹	۱/۱	۲۰	۲/۱	
ژاندارمری	جاری	۳۹	۵/۹	۵۴	۱۲/۸	۶۴	۱۲/۶	۶۲	۱۲/۷	۶۳	۱۱	
	عمرانی	۱/۷	۹۴/۴	-	-	-	-	-	-	-	-	
	دفاعی	-	-	*	-	-	-	۱۶	۴/۸	۲۸	۷/۷	
	جمع کل	۴۱	۶/۱	۵۴	۱۲/۸	۶۴	۱۲/۶	۷۸	۹/۵	۹۱	۹/۷	
شهرداری	جاری	۳۷	۵/۶	۴۳	۱۰/۲	۵۲	۱۰/۲	۵۷	۱۱/۷	۵۷	۹/۹	
	عمرانی	۰/۱	۵/۶	-	-	-	-	-	-	-	-	
	دفاعی	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	جمع کل	۳۷/۱	۵/۶	۴۳	۱۰/۲	۵۲	۱۰/۲	۵۷	۷	۵۷	۶/۱	
جمع کل	جاری	۶۶	۱۰۰	۴۲۳	۱۰۰	۵۰۸	۱۰۰	۴۸۹	۱۰۰	۵۷۵	۱۰۰	
	عمرانی	۱/۸	۱۰۰	۰/۴	۱۰۰	۰/۶	۱۰۰	۰/۵	۱۰۰	۰/۴	۱۰۰	
	دفاعی	-	-	-	-	-	-	۳۳۰	۱۰۰	۳۶۳	۱۰۰	
	به سوی کربلا	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	جمع کل	۶۶۷/۸	۱۰۰	۴۲۳/۴	۱۰۰	۵۰۸/۶	۱۰۰	۸۱۹/۵	۱۰۰	۹۳۷/۴	۱۰۰	

منبع: جدول ارائه شده از سوی سازمان برنامه و بودجه به اداره طرح و برنامه ستاد کل سپاه پاسداران
انقلاب اسلامی پس از خاتمه جنگ تحمیلی

جدول ۲- بودجه پرداختی خزانه به نیروهای مسلح از ابتدای ۱۳۵۷ الی ۱۳۶۶
(ارقام به میلیارد ریال)

نام	سال		۱۳۶۲		۱۳۶۳		۱۳۶۴		۱۳۶۵		۱۳۶۶		جمع کل	
	درصد	مبلغ	درصد	مبلغ	درصد	مبلغ	درصد	مبلغ	درصد	مبلغ	درصد	مبلغ	درصد	مبلغ
سپاه پاسداران	ردیف بودجه جاری	۱۰۰	۱۷/۶	۱۱۵	۱۸/۵	۱۲۲	۱۹/۱	۱۱۵	۱۸/۵	۱۱۸	۱۹	۷۵۴	۱۳/۱	
	عمرانی	-	-	-	-	-	-	-	-	۳	۸۵/۷	۱۹/۵	۶۵/۲	
	دفاعی	۱۸۲	۳۸/۲	۱۶۰	۴۲/۹	۲۳۲	۴۵	۱۵۸	۲۸/۱	۳۵۰	۵۵/۴	۱۲۳۶	۳۹/۸	
	به سوی کربلا	-	-	-	-	-	-	-	-	۱	۱۴۸	۳۷۸	۱۰۰	
	جمع کل	۲۸۲	۲۷	۲۷۵	۲۷/۶	۳۶۳/۲	۳۱/۱	۵۱۰/۳	۴۰	۶۱۹	۴۴/۱	۳۳۸۷/۵	۲۵/۸	
ارتش	جاری	۳۳۰	۵۸/۱	۳۶۰	۵۸	۳۵۹	۵۶/۱	۳۵۵	۵۷	۳۵۰	۵۶/۴	۳۶۷۴	۶۴/۱	
	عمرانی	۰/۴	۱	۰/۲	۹/۱	۰/۶	۵/۳	۰/۵	۵/۷	-	-	۳/۶	۱۲	
	دفاعی	۲۶۸	۵۶/۲	۱۸۶	۴۹/۹	۲۵۷	۴۹/۸	۲۵۷	۵۶/۱	۲۳۳	۲۴۷	۳۹/۱	۱۶۸۶	۵۴/۳
	جمع کل	۸/۴	۵۷/۲	۵۴۶/۲	۵۴/۸	۶۱۶/۶	۵۲/۸	۵۸۸/۵	۴۶/۱	۵۹۷	۴۲/۵	۵۳۶۳/۶	۵۸	
کمیته	جاری	۱۲	۱/۲	۱۵	۲/۴	۱۷	۲/۷	۱۶	۲/۶	۱۸	۲/۹	۱۰/۷	۱/۹	
	عمرانی	-	-	-	-	-	-	-	-	۰/۵	۱۴/۳	۴/۳	۱۴/۴	
	دفاعی	-	-	-	-	-	-	-	-	۶	۰/۹	۶	۰/۲	
	جمع کل	۱۲	۱/۱	۱۷	۱/۷	۱۸/۳	۱/۶	۱۶/۵	۱/۳	۲۴/۵	۱/۷	۱۱۷/۳	۱/۳	
ژاندارمری	جاری	۶۵	۱۱/۴	۶۹	۱۱/۱	۷۵	۱۱/۷	۷۴	۱۱/۹	۷۱	۱۱/۴	۶۳۶	۱/۱	
	عمرانی	-	-	-	-	-	-	۰/۴	۴/۶	-	-	۲/۴	۸	
	دفاعی	۲۷	۵/۷	۲۷	۷/۲	۲۷	۵/۲	۲۴	۵/۸	۲۸	۴/۴	۱۷۷	۵/۷	
	جمع کل	۹۲	۸/۸	۹۶	۹/۶	۱۰۲/۳	۸/۸	۹۸/۴	۷/۷	۹۹	۷	۸۱۵/۷	۸/۸	
شهربانی	جاری	۶۱	۱۰/۷	۶۲	۱۰	۶۷	۱۰/۵	۶۳	۱۰/۱	۶۴	۱۰/۳	۵۶۳	۹/۸	
	عمرانی	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۰/۱	۰/۳۳	
	دفاعی	-	-	-	-	-	-	-	-	۱	۰/۲	۱	۰/۰۳	
	جمع کل	۶۱	۵/۸	۶۲	۶/۲	۶۷	۵/۷	۶۳	۴/۹	۶۵	۴/۷	۵۶۴/۱	۶/۱	
جمع کل	جاری	۵۶۸	۱۰۰	۶۲۱	۱۰۰	۶۴۰	۱۰۰	۶۴۰	۱۰۰	۶۲۳	۱۰۰	۵۷۳۴	۱۰۰	
	عمرانی	۰/۴	۱۰۰	۲/۲	۱۰۰	۱۱/۴	۱۰۰	۸/۷	۱۰۰	۳/۵	۱۰۰	۲۹/۹	۱۰۰	
	دفاعی	۴۷۷	۱۰۰	۳۶۳	۱۰۰	۵۱۶	۱۰۰	۴۱۵	۱۰۰	۶۳۲	۱۰۰	۳۱۰۶	۱۰۰	
	به سوی کربلا	-	-	-	-	-	-	-	-	۲۳۰	۱۴۸	۳۷۸	۱۰۰	
	جمع کل	۱۰۴۵/۴	۱۰۰	۹۹۶/۲	۱۰۰	۱۱۶۷/۴	۱۰۰	۱۲۶۷/۷	۱۰۰	۱۴۰۴/۵	۱۰۰	۹۲۴۷/۹	۱۰۰	

منبع: جدول ارائه شده از سوی سازمان برنامه و بودجه به اداره طرح و برنامه ستاد کل سپاه پاسداران
انقلاب اسلامی پس از خاتمه جنگ تحمیلی

۴-۲- تأمین نیازمندی های تسلیحاتی و تجهیزاتی جبهه‌ها

بر اساس جداول، «فشار جنگ باعث شد تا ایران به سمت خودکفایی تأمین جنگ‌افزارها و مهمات» (McInnis, 2017: 125) جبهه‌ها گام بردارد. نیازمندی‌های تسلیحاتی و تجهیزاتی ارتش در دوران جنگ توسط وزارت دفاع که بخشی از دولت است تأمین می‌شد. از سال ۱۳۶۴ که مهندس اکبر ترکان مدیریت صنایع دفاعی را برعهده گرفت، سعی کرد تا با در اختیار گرفتن ۶۰۰ میلیون دلار از اعتباری که برای واردات مهمات در نظر گرفته شده بود، زنجیره تولید انواع مهمات را در صنایع دفاع تکمیل نماید و تولید داخلی مهمات را گسترش دهد. «از سال ۱۳۶۵ به بعد تولید انواع مهمات داخلی افزایش یافت و در سال آخر جنگ خرید مهمات از خارج به یک‌چهارم کاهش پیدا کرد. نخست‌وزیر در سال ۱۳۶۴ مجوزی را برای استخدام ۶۰۰ نفر از فارغ‌التحصیلان دانشگاه‌ها که باید به سربازی می‌رفتند صادر کرد. صنایع دفاع به این افراد خانه‌سازمانی واگذار کرد که موجب ماندگاری آنها در صنعت نظامی شد. همچنین ایشان در سال ۱۳۶۶ نیز اجازه استخدام ۱۰۰۰ نفر دیگر از این فارغ‌التحصیلان را برای سازمان صنایع دفاع داد که موجب تقویت بنیه سرمایه انسانی صنایع نظامی کشور شد. (ترکان، ۱۳۹۷: ۲)

در سپاه پاسداران واحد تدارکات وظیفه تأمین تجهیزات و تسلیحات یگان‌های رزمی را برعهده داشت و محسن رفیق‌دوست مسئول تدارکات سپاه بود. «در اثنای جنگ و در اوایل سال ۱۳۶۲ وزارت سپاه تشکیل شد و مسئولیت پشتیبانی از سپاه را بر عهده گرفت. شرایط جنگ موجب شد تا ایران آرام‌آرام ساخت انواع مهمات بخصوص مهمات توپخانه در بخش صنایع دفاعی را شروع کند. بدین منظور در اواسط دوران جنگ، وزارت سپاه برنامه تولید ۱۲ میلیون انواع گلوله توپ و خمپاره را در دستورکار خود قرار داد. با اختصاص ۴۰۰ میلیون دلار از سوی دولت، وزارت سپاه تعداد ۳۰۰۰ دستگاه ماشین کپی‌تراش را از خارج خریداری کرد و آنها را به ۳۰۰۰ تراشکار در شهرها و روستاهای مختلف کشور واگذار کرد تا ظرف چهارماه این مهمات را تولید کنند» (رفیق‌دوست، ۱۳۹۷: ۱۱۱).

از سال ۱۳۶۴ معاونت صنایع خودکفایی سپاه شروع بکار کرد و تولید انواع مهمات در وزارت سپاه شروع شد. «صنایع خودکفایی سپاه در سال ۱۳۶۴، حدود ۲۵۰ میلیون تومان و در سال ۱۳۶۵ حدود یک میلیارد تومان و در سال ۱۳۶۶ حدود ۸ میلیارد تومان و در چهارماه اول سال ۱۳۶۷ نیز ۸ میلیارد تومان بودجه از دولت برای تولید مهمات و جنگ‌افزارهای مورد نیاز جبهه‌ها دریافت کرد. با مجوز نخست‌وزیر هزینه کرد این مبالغ خارج از شمول مقررات دولتی و بدون نظارت دیوان محاسبات بود. ارزهای تخصیص‌یافته برای این بودجه ریالی نیز ارز دولتی و به ازاء هر دلار ۷ تومان محاسبه می‌شد. در سال ۱۳۶۶ تولید روزانه خمپاره ۶۰ به

۲۷۰۰۰ تا، خمپاره ۸۱، به حدود ۱۵۰۰۰ و خمپاره ۱۲۰ به حدود ۱۰۰۰۰ و گلوله ۱۰۷ مینی کاتیوشا به حدود ۷۰۰۰ تا و گلوله ۱۰۵ تانک حدود ۲۰۰۰ تا رسید و گلوله توپ ۱۲۲ هویترز هم روزی ۲۰۰۰ تا تولید می‌شد» (علیزاده، ۱۳۹۷: ۳).

با تأمین اعتبارات ارزی توسط دولت، «سپاه پاسداران در اوایل جنگ، انواع تیربارها و خمپاره اندازه‌های ۶۰، ۸۱ و ۱۲۰م را از کشور سوئیس می‌خرید ... سپاه برای تکمیل سازمان توپخانه خود از کشور اتریش توپ‌های ۱۵۵م و از کره شمالی توپ ۱۷۵م خریداری کرد. سپاه حتی یک کشتی مهمات از انگلستان به نام کشور سودان خریداری و به بندرعباس منتقل کرد. ... سپاه از آلمان شرقی هم بیش از ۹۰ میلیون دلار انواع جنگ‌افزار و تجهیزات نظامی خریداری کرد. ... همچنین سپاه و ارتش برای تردد یگان‌ها و نفرات خود ده‌ها هزار خودروی وانت توپوتا، آمبولانس و توپوتا استیشن از ژاپن خریداری کردند. ... به این ترتیب توپوتا، خودروی سازمانی سپاه شد. برای حمل‌ونقل سنگین نیز تعداد ۵۰۰۰ کامیون بنز ۹۱۱ از نمایندگی بنز در ایران خریداری گردید. ... همچنین وزارت‌سپاه در طول دوران جنگ، موفق شد حدود ۹۰۰ میلیون دلار موشک و تجهیزات نظامی و نیز ۴ کشتی مهمات را به صورت مجانی از لیبی بگیرد. ... از سال ۱۳۶۳ که هاشمی‌رفسنجانی به چین سفر کرد، این کشور بازار اصلی خرید مهمات و اسلحه ایران شد. ایران از چین انواع توپخانه، ضدهوایی، موشک‌های زمین‌به‌زمین، زمین‌به‌هوا و ساحل‌به‌دریا و نیز مهمات در حجم بالا خریداری می‌کرد» (رفیقدوست، ۱۳۹۲: ۳۲۶ و ۱۱۲ و ۲۶۴ و ۱۹۵ و ۱۹۳ و ۱۸۸ و ۹۲).

۴-۳- پشتیبانی مهندسی و صنعتی

هرچه از جنگ می‌گذشت، نیاز به اقدامات مهندسی در طرح‌ریزی و اجرای هر عملیات افزایش می‌یافت. عمده ابتکارات و فعالیت‌های مهندسی در جنگ، توسط واحدهای جهادسازندگی انجام می‌شد. «کار طراحی یک پل شناور به طول ۱۳ کیلومتر با عرض ۳ متر و ۲ متر بال محافظ در جریان عملیات خیبر در سال ۱۳۶۲ به جهادسازندگی، واگذار گردید تا بتوان ارتباط بین جزیره مجنون و ساحل خودی را برقرار نمود. این پل که دارای ۵۰۰۰ قطعه ۶ متر طول و ۳ متر عرض بود با کمک ستاد فوریت‌های جنگ وابسته به وزارت سپاه در کارخانه‌های کشور از جمله ماشین‌سازی اراک و آذرآب و هپکو ظرف حدود ۲ ماه ساخته شد» (علیزاده، ۱۳۹۷: ۶). نصب این پل در روز جمعه ۱۳۶۲/۱۲/۲۶ به پایان رسید و استفاده از آن آغاز گردید.

همچنین نیروهای مهندسی و پشتیبانی جنگ جهادسازندگی، توانستند با بکارگیری حدود ۳ هزار و ۴۰۰ لوله نفتی ۵۶ اینچی و با یک طرح مهندسی دقیق، در جریان عملیات والفجر ۸ پلی را به طول حدود ۶۰۰ متر و عرض حدود ۱۲ متر و با عمق حدود ۸ متر بر روی

اروندروند احداث نمایند. برای نصب این پل از لوله های نفتی ۵۶ اینچی به طول ۸۰ کیلومتر استفاده شد. «همچنین برای عملیات فاو یک پل دوبه‌ای با سازه ۱۰۰۰۰ تن فلز و به طول ۸۶۰ متر و ظرف ۳۵ روز در کارخانجات مختلف صنایع سنگین کشور ساخته شد و بر روی اروندروند نصب شد. در درون این سازه فلزی پل در هر متر مکعب حدود ۱۰۰ فوم فشرده تزریق شده بود. ... در سال ۱۳۶۴ با خرید ۱۰۰۰ موتور مایک با مبلغ حدود ۱۰ میلیون دلار توسط وزارت سپاه، بیش از ۱۰۰۰ دستگاه فربر خشایار در کارخانجات مختلف صنایع سنگین کشور بازسازی شد. ... در طول جنگ حدود ۱۰ هزار انواع قایق‌های فایبرکلاس در داخل کشور از جمله در کارخانجات شهیدکلادوز و شهیدجولایی ساخته شد» (علیزاده، ۱۳۹۷: ۴ و ۵)

از سوی دیگر، «دولت در سال‌های ۶۴ و ۶۵ که ذخیره‌های مهمات و تسلیحات جبهه‌ها هم روبه کاهش گذاشته بود کمیسیون پشتیبانی صنعتی و مهندسی جنگ را تشکیل داد. بر این اساس وزارتخانه‌های جهادسازندگی، راه‌ومسکن مسئولیت کارهای مهندسی جنگ را عهده‌دار شدند. ... سازمان صنایع سپاه با سفارش به کارخانجات دولتی و نیز به کارگاه‌های خصوصی سه میلیارد دلار ارز در اختیار داشت» (نبوی، ۱۳۹۶: ۱).

در سال آخر جنگ اکثر کارخانجات مهم کشور خطوط تولید خود را در اختیار نیازهای جبهه گذاشتند. «ماشین‌سازی‌های کشور هم در خدمت ساخت مهمات قرار گرفتند. کار دیگری که در کارخانه‌های صنایع سنگین کشور از جمله در ماشین‌سازی اراک انجام شد، آب‌بندی ۴۰۰ ماشین راه‌سازی برای اجرای عملیات بدر بود به گونه‌ای که آن‌ها بتوانند زیر آب هور حرکت کنند. در عین حال در برخی از سال‌های جنگ، کمتر از نصف ظرفیت صنایع نظامی ایران در برخی از حوزه‌ها فعال بوده است» (هاشمی‌رفسنجانی، ۱۳۸۱: ۳۴۷)

۴-۴- ایجاد تسهیلات برای اعزام کارکنان دولت و داوطلب‌های مردمی به جبهه‌ها

دولت از روز شروع جنگ سعی کرد تا با تدوین آیین‌نامه‌ها و ابلاغ بخشنامه‌های مختلف امکان قانونی بکارگیری ظرفیت‌های حکومتی را برای حمایت از رزمندگان و نیز کمک به نیروهای مسلح فراهم آورد. «دولت در ۱۳۶۴/۷/۲۳ مصوبه شماره ۶۴۳۳۰ را در حمایت از افرادی که به جبهه اعزام می‌شوند صادر کرد. بر اساس این مصوبه هزینه تحصیلی مدت حضور در جبهه پرداخت و مرخصی استحقاقی رزمندگان نیز ذخیره خواهد شد. همچنین افرادی که در جریان اعزام به جبهه اسیر یا مفقود می‌شوند مورد حمایت قرار می‌گیرند. همچنین دولت اجازه اعزام پزشکان و پرستاران را برای انجام کمک‌های درمانی صادر کرد.

دولت برای دانش‌آموزانی که درس خود را رها کرده و به جبهه‌ها اعزام می‌شدند نیز مراکز آموزشی در جبهه‌ها دایر کرد تا بتوانند به تحصیلات خود ادامه دهند. همچنین سفرهای تشویقی زیارتی رایگان مانند حج عمره و زیارت در سوریه را نیز برای کسانی که حداقل ۹

ماه متوالی در جبهه‌ها بودند برقرار کرد و حق تقدم سفر حج را به آنان اختصاص داد. همچنین بلیط‌های تخفیف‌دار هواپیما و راه‌آهن را نیز برای آنان در نظر گرفت که هم اکنون نیز این امتیازات برای جانبازان و خانواده شهدا برقرار است» (تارنمای مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۸: ۱)

۴-۵- تشکیل شورای عالی پشتیبانی جنگ

با ادامه جنگ و به منظور پشتیبانی همه‌جانبه از جبهه‌ها، شورای عالی پشتیبانی جنگ با مسئولیت رئیس جمهور از اوایل سال ۱۳۶۶ و با اختیارات تام در تهران تشکیل شد. «طبق حکمی که امام خمینی^(ره) داده بود، آن شورا اختیار قانونگذاری داشت و فرماندهان جنگ در این شورا حضور می‌یافتند و نیازهایشان را مطرح می‌کردند. این شورا اجازه داشت مصوباتی را که به نفع جنگ باشد حتی اگر در مواردی با قانون مجلس نیز منطبق نباشد به تصویب برساند» (خمینی، ۱۳۷۸، جلد ۲۰: ۴۶۷). «شورای عالی پشتیبانی جنگ در جلسه مورخ ۱۳۶۶/۱۰/۷ تصمیم گرفت مبلغ ۲۰۰ میلیون دلار ارز دولتی برای جنگ مصرف شود. همچنین در جلسه ۱۳۶۶/۱۱/۱۲ این شورا با چاپ ۱۶۰ میلیارد ریال اسکناس برای تأمین مخارج طرح به سوی کربلای ۲ موافقت گردید. (هاشمی‌رفسنجانی، ۱۳۸۹: ۴۲۶ و ۴۷۰)

۴-۶- اداره آوارگان جنگی و سنگرسازی در شهرها

بر اثر وقوع جنگ، «۸۷ شهر و ۲۶۷۶ روستا در ۱۶ استان کشور دچار آسیب شدند و خسارات سنگینی به آن‌ها بر اثر اشغال یا بمباران دشمن وارد آمد. ... با شروع جنگ بیش از ۲۵۸۰۰۰ خانواده با جمعیتی حدود یک میلیون و ۲۰۰ هزار نفر از مردم شهرها و روستاهای مرزی از خانه و کاشانه خود آواره شدند» (حاج‌آقا بزرگی، ۱۳۸۹: ۵۱ و ۳). از سوی دیگر «بسیاری از مردم ایرانی‌الاصل از عراق اخراج شدند که دولت بایستی برای زندگی آن‌ها چاره‌اندیشی می‌کرد. فقط تا فروردین ماه سال ۱۳۶۱ حدود ۱۰۰ هزار آواره عراقی وارد ایران شدند» (هاشمی‌رفسنجانی، ۱۳۸۰: ۱۲۱).

برای رسیدگی به جنگ‌زدگان در اواسط بهمن‌ماه ۱۳۵۹ بنیاد امور جنگ‌زدگان از سوی دولت تشکیل شد و در تاریخ ۱۳۶۰/۳/۱۴ زیر نظر وزارت کشور به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید و دولت موظف به رسیدگی به آوارگان جنگ شد. بعداً این مجموعه به اسم «بنیاد امور مهاجرین جنگ‌تحمیلی» تغییر نام داد و طبق مصوبه مجلس در ۱۳۶۴/۴/۱۳ به وزارت کار ملحق گردید. دولت تمامی هزینه زندگی و اسکان و بازسازی منازل آوارگان جنگ را تا سال‌ها پس از اتمام جنگ پرداخت کرده است. نمونه دیگر حمایت از پشت جبهه در دوره‌ای که تهران و شهرهای بزرگ موشک‌باران می‌شد ساخت پناهگاه بود که در کمیسیون پشتیبانی، مهندسی و صنعتی جنگ درباره آن تصمیم گرفته شد.

۴-۷- اداره اقتصاد کشور و تشکیل ستاد بسیج اقتصادی

به منظور اطمینان از تأمین نیازهای اساسی و رسیدن ارزاق و کالاهای ارزان به دست همه مردم، «هیأت وزیران در همان هفته اول جنگ، ستاد بسیج اقتصادی را در ۵ مهرماه سال ۱۳۵۹ تشکیل داد تا مانع از بروز بحران‌های مرسوم و معمول زمان جنگ شود. این ستاد ارزاقی مانند برنج، روغن، گوشت، مرغ، قند، شکر، کره و پنیر که با ارز ۷ تومانی تهیه می‌شد را با قیمت بسیار ارزان و به صورت سهمیه‌بندی در اختیار مردم قرار می‌داد. به نان هم یارانه پرداخت می‌شد و بنابراین در سراسر کشور نان با قیمت بسیار پایین به مردم عرضه می‌شد. همچنین با پیشنهاد این ستاد، قیمت بنزین از یک تومان در هر لیتر به سه برابر افزایش یافت تا منابع مالی دولت برای اداره جنگ افزایش یابد» (نبوی، ۱۳۹۴: ۱۰).

از این زمان سهمیه‌بندی کالاهای اساسی مصرفی و سوخت، قیمت‌گذاری محصولات تولیدی، توزیع کالاهای واسطه‌ای و مصرفی سهمیه‌بندی شده نیز به شرح فعالیت‌ها و کارهای دولت اضافه شد. بنابراین دولت برای کنترل قیمت‌ها و مدیریت سهمیه‌بندی‌ها، سازمان‌های جدیدی را از جمله ۱۰ مرکز تهیه و توزیع را در وزارت بازرگانی بوجود آورد. «ستاد بسیج اقتصادی برای مقابله با پیامدهای اقتصادی منفی و بحران‌های اقتصادی ناشی از جنگ شکل گرفت در مجموع تجربه موفق بود. وزارت بازرگانی وظیفه تأمین کالاهای مورد نیاز ۴۰ میلیون نفر جمعیت کشور و نیز تأمین آذوقه بخش دفاعی را برعهده داشت» (عابدی‌جعفری، ۱۳۹۷: ۱).

طبیعی است کشوری که دچار جنگ می‌شود با افت سرمایه‌گذاری و با افت نرخ رشد اقتصادی مواجه می‌شود و کاری که دولت می‌تواند انجام دهد مهار دامنه تأثیرات منفی بی ثباتی‌های اقتصادی است. «میانگین نرخ رشد اقتصادی دوران جنگ منفی ۱/۸۲ درصد و میانگین نرخ رشد بلند مدت سرانه منفی ۵/۲۲ درصد و میانگین نرخ بلند مدت رشد سرمایه‌گذاری منفی ۲/۶۹ درصد بوده است» (عرب‌مازار یزدی، ۱۳۹۳: ۵) این در حالی بوده است که نرخ رشد جمعیت به بیش از ۳ درصد رسیده است. در طول دوران جنگ درآمدهای نفتی ایران به دلیل افت شدید توان تولید بر اثر بمباران‌ها، کاهش یافت. «کاهش درآمدهای نفتی، باعث کاهش منابع ارزی شد. کاهش منابع ارزی موجب شد تا نرخ رسمی هر دلار آمریکا از ۷۰ ریال در بهمن‌ماه سال ۱۳۵۷، به ۱۳۵۰ ریال در تیرماه ۱۳۶۷ که آخرین روز جنگ است برسد و رشدی معادل ۱۸۲۸ درصد داشته باشد» (میرخدایی، ۱۳۹۷: ۴). در نتیجه دولت مجبور به استقراض از بانک مرکزی شد ولی دولت قدرت خرید مردم را با سهمیه‌بندی کالاها مهار کرد.

با تمام مشکلاتی که جنگ برای اقتصاد ایران به بار آورد ولی کشور دچار قحطی و یا

بیماری‌های ناشی از کمبودهای تغذیه‌ای نشد. شاخص امید به زندگی از سال ۱۳۵۸ تا ۱۳۶۷ از ۵۱/۵ سال به ۶۱/۳ سال رسید، یعنی نزدیک به ده سال افزایش یافت. این در حالی است که شاخص امید به زندگی در دوران شاه طی سال‌های ۱۳۴۰ تا ۱۳۵۷ تنها یک‌ونیم سال افزایش یافت و از ۴۹/۵ سال به ۵۱ سال رسید. «با وجود کمبود منابع ارزی، سالانه حدود ۵۰۰ میلیون دلار به تأمین دارو اختصاص می‌یافت و دست شرکت‌های فراملیتی دارو با طرح ژنتیک دارویی از بازار دارویی ایران کاهش یافت. این در حالی بود که با لحاظ کردن تورم و با احتساب قیمت‌های جاری، قیمت دارو در دوران جنگ از قیمت دارو در سال ۱۳۵۶ یعنی یک‌سال قبل از پیروزی انقلاب، ارزان تر بود» (مؤمنی، ۱۳۹۶: ۱).

بروز جنگ موجب شد تا دولت گرایش‌های سوداگرانه بخش خصوصی را مهار کند و میدان را برای بخش خصوصی مولد باز نماید. در این ایام سرمایه‌گذاری‌های بزرگی در بخش مولد اقتصاد از جمله فولاد مبارکه انجام شد. «در دوران جنگ دو نوآوری مهم رخ داد. اولی واگذاری تصمیم‌گیری در باره نحوه تخصیص دلارهای نفتی و دومی واگذاری تصمیم‌گیری سالانه در باره صادرات و واردات به مجلس شورای اسلامی بود که باعث شفاف شدن توزیع دلارهای نفتی شد. در نتیجه در آن سال‌ها رشد سرمایه‌گذاری به بیشترین مقدار و رشد تورم و نقدینگی به کمترین مقدار در ۴۰ سال اخیر رسید. بزرگ‌ترین سرمایه‌گذاری در حوزه سرمایه‌انسانی مربوط به آن دوران است و کمترین فساد مالی نیز از آن دوره گزارش شده است» (مؤمنی، ۱۳۹۲: ۱۲).

بررسی‌ها نشان می‌دهد در فاصله سال‌های ۱۳۵۷ تا ۱۳۶۷ بالاترین نرخ تورم حادث شده برابر با ۲۸/۹ درصد در سال ۱۳۶۷ بوده است. «کمترین نرخ تورم نیز برابر با ۶/۹ درصد در سال ۱۳۶۴ اتفاق افتاد. (خبر آنلاین، ۱۳۹۷: کد خبر ۱۲۳۰۵۰۶) میانگین رشد نقدینگی در دوران جنگ ۱۸/۰۱ درصد و میانگین نرخ تورم ۱۹/۰۳ درصد و میانگین صادرات نفتی ۱۳/۵ میلیارد دلار و بدهی‌های خارجی قطعی دولت به میزان ۶/۳ میلیارد دلار بوده است. البته شیب میزان بدهی‌ها منفی بوده است. یعنی دولت نه تنها چیزی قرض نگرفته است، بلکه قرض گذشتگان را هم داده است. مجموع بدهی‌های قطعی و غیرقطعی دولت در پایان جنگ ۱۲ میلیارد دلار بوده است» (عرب‌مازار یزدی، ۱۳۹۳: ۵).

در سال‌های پایانی جنگ، «علاوه بر رشد اقتصادی منفی، نرخ تورم دو رقمی و کسری بودجه نیز حدود ۵۰ درصد شد» (غنی‌نژاد، ۱۳۹۷: ۶). در عین حال اداره عقبه جبهه‌ها به گونه‌ای بود که مردم در آرامش زندگی می‌کردند. سیاست‌های حمایتی دولت موجب بهبود شاخص‌های ضریب جینی، تورم و تسهیلات زندگی شده بود. در پایان جنگ، بانک جهانی طی گزارشی اعلام کرد با محاسبات اقتصادی، کشور ایران در پایان جنگ باید کشوری

ورشکسته باشد اما ادامه این اقتصاد با عدم ورشکستگی به یک معجزه شبیه است. (عابدی جعفری، ۱۳۹۷: ۱) به هر حال کارنامه اقتصادی دوره جنگ برغم همه دشواری‌ها و چالش‌ها، موفق جلوه می‌نماید.

۴-۸- تشکیل شورای عالی بازسازی مناطق جنگی

دولت از ابتدای جنگ، بلافاصله پس از هر حمله هوایی یا توپخانه‌ای یا موشکی به شهرها و روستاها، اقدام به بازسازی منازل و جبران خسارت به مردم آسیب‌دیده می‌کرد. در پی آزادسازی خرمشهر نیز به منظور بازسازی شهرها و روستاهای آسیب‌دیده، شورای عالی بازسازی مناطق جنگی را بوجود آورد تا بتواند به کار بازسازی خرابی‌های ناشی از جنگ بپردازد. این اقدام با استقبال مواجه شد و «امام خمینی (ره) در ۱۳۶۱/۳/۱۸ توفیق دولت جمهوری اسلامی ایران را در برنامه‌ریزی صحیح و حساب شده در بازسازی هرچه بهتر مناطق جنگی از خداوند متعال خواستار شدند» (خمینی، ۱۳۸۷، جلد ۱۶: ۲۸۴). از این سال به بعد همواره در بودجه‌های سالانه، ردیفی برای بازسازی مناطق آسیب‌دیده از جنگ پیش‌بینی می‌شد و همزمان با تداوم جنگ، کار بازسازی شهرها و روستاهای جنگ‌دیده نیز بطور مرتب انجام می‌شد.

۴-۹- سیاست خارجی

ایران، «در زمان شروع جنگ، وزیر امور خارجه نداشت و این وزارتخانه با سرپرستی اداره می‌شد» (عزیزی، ۱۳۹۵: ۲۵۱). «شورای امنیت سازمان ملل یک هفته پس از شروع جنگ قطعنامه ۴۷۹ را صادر کرد که در آن هیچ مخالفتی با شروع جنگ از سوی کشور متجاوز نکرده بود. این قطعنامه با عدم پذیرش ایران مواجه شد» (بنی‌صدر، ۱۳۵۹: ۱۰). در اوایل جنگ، «اختلاف بین رئیس‌جمهور و نخست‌وزیر باعث شد تا مجلس شورای اسلامی با مصوبه‌ای در ۲۰ اسفند ماه سال ۱۳۵۹ یعنی حدود ۶ ماه پس از آغاز جنگ، سرپرستی وزارت امور خارجه را به نخست‌وزیر واگذار کند. محمدعلی رجایی هم، معاون سیاسی نخست‌وزیر را بجای خود در وزارت امور خارجه تعیین کرد» (هاشمی، ۱۳۹۷: ۶). از این به بعد، «نخست‌وزیر هفته‌ای دو روز صبح اول وقت به ساختمان وزارت خارجه می‌رفت و جلسه معاونین را تشکیل می‌داد. در این ایام تحرکات سیاسی وزارت امور خارجه بیشتر به صدور بیانیه محدود بود و در مواجهه با رخدادهای مختلف، اعلام مواضع شفاهی و یا کتبی می‌شد» (عزیزی، ۱۳۹۵: ۲۶۰)

حدود سه هفته پس از شروع جنگ، نخست‌وزیر ایران در ۱۳۵۹/۷/۲۴ عازم سازمان ملل شد. وی در ۱۳۵۹/۷/۲۶ در شورای امنیت سازمان ملل سخنرانی و مواضع ایران را در باره جنگ تشریح کرد. همچنین نخست‌وزیر ایران ضمن دیدار با دبیرکل سازمان ملل در ۱۳۵۹/۷/۲۶ در

اجلاس شورای امنیت شرکت و دیدگاه‌های جمهوری اسلامی ایران را تشریح نمود و یک «طرح سه ماده‌ای را برای پایان دادن به جنگ از طریق مذاکره» (بشیری، ۱۳۸۴: ۲۵۹) ارائه کرد. پس از عزل بنی‌صدر از ریاست جمهوری، از تاریخ ۱۴ تیر ماه ۱۳۶۰، از سوی رجایی، مهندس میرحسین موسوی به سمت وزیر امور خارجه تعیین شد. ایشان تا آبان ماه ۱۳۶۰ که به سمت نخست‌وزیر انتخاب شد، وزیر امور خارجه بود. با تغییر دولت، از اول آذر ۱۳۶۰ نیز علی اکبر ولایتی در سمت وزیر امور خارجه مشغول بکار شد که تا ۱۶ سال این مسئولیت را برعهده داشت. در واقع پس از گذشت ۱۴ ماه از آغاز جنگ، ایران دارای یک وزیر خارجه بادوام و پایدار شد.

طبیعی است که «نگاه تصمیم‌گیرندگان به روابط بین‌الملل تأثیر مهمی بر انتخاب‌های سیاست خارجی دارد» (Holsti, 1970: 234). پس از پیروزی انقلاب اسلامی، «نگاه جمهوری اسلامی به سازمان‌های وابسته به قدرت‌های بزرگ منفی بود ولی نسبت به بعضی از سازمان‌ها از جمله جنبش غیرمتعهد با این تصور که آن‌ها به هیچ یک از دو ابرقدرت غرب و شرق وابسته نیستند تا حدود زیادی مثبت بود» (خرم، ۱۳۹۷: ۲) بنابراین از هر نوع کوششی که این سازمان‌ها انجام می‌دادند تا حدودی استقبال می‌شد. «سیاست وزارت امور خارجه در دوران جنگ، بیشتر توجه به کشورهای آفریقایی و غیرمتعهدها بود» (ملکی، ۱۳۹۶: ۳)

با آغاز جنگ، کشورهای عضو جنبش عدم‌تعهد یک کمیته حسن نیت را جهت خاتمه دادن به جنگ تعیین کردند. «در پی اجلاس وزرای خارجه جنبش عدم‌تعهد در بهمن‌ماه ۱۳۵۹ در پایتخت هند که منجر به محکوم کردن نفس جنگ توسط ایندیراگاندی رئیس جنبش عدم‌تعهد و کورت والد هایم دبیرکل سازمان ملل گردید، در روز یکشنبه ۲۰ اردیبهشت ۱۳۶۰ هیأت صلح سازمان کشورهای غیرمتعهد وارد تهران شدند. این هیئت در دیدار با مقامات مختلف کشور پیشنهاد داشتند که همراه با خروج نیروهای عراقی، یک منطقه غیرنظامی در خاک ایران ایجاد گردد. رئیس‌جمهور بنی‌صدر و بعضی از سران ارتش تمایل داشتند تا با تعدیلی این طرح را بپذیرند» (هاشمی‌رفسنجانی، ۱۳۷۸: ۱۰۶). این هیأت در سفر به ایران از آثار جنایات رژیم عراق نیز بازدید کردند ولی عملاً کاری از پیش نبردند.

۴-۹-۱- توسعه روابط ایران با بعضی کشورهای مخالف عراق و آمریکا

پس از شروع جنگ، روابط ایران با لیبی و سوریه گسترش یافت و این دو کشور هم، طرف ایران را گرفتند. حافظ‌اسد از تاریخ ۱۳۶۱/۱/۲۵ خط لوله نفت عراق از خاک سوریه به دریای مدیترانه را بست و دسترسی عراق به بنادر سوریه را منتهی اعلام کرد. با قطع صدور نفت عراق از سوریه، عواید نفتی این کشور حدود ۵ میلیارد دلار در سال کاهش یافت و صادرات نفت آن کشور نیز به ۶۰۰ هزار بشکه در روز محدود گردید.

ایجاد روابط گرم ایران با کره شمالی نیز از اقدامات دیگر دولت ایران در دوران جنگ بود. نخست‌وزیر کره شمالی در ۱۳۶۱/۲/۵ در رأس یک هیئت ۶۰ نفره سیاسی، نظامی و اقتصادی به ایران آمد. از این زمان کره شمالی یکی از منابع تأمین تجهیزات و تسلیحات ایران بود.

۴-۹-۲- بهره‌گیری نگرش مناسب از پیروزی‌ها در جبهه‌ها

دستگاه دیپلماسی ایران در آستانه و در طول دوران جنگ دارای فعالیت‌های متناسب با نیازهای کشور و دفاع سیاسی از جنگ نبود. «وزارت امور خارجه نتوانست طرح‌های مناسبی را برای خاتمه دادن به جنگ تهیه و ارائه نماید و نتوانست به خوبی در اکثر مجامع بین‌المللی از منافع کشور دفاع نماید. حتی وزارت امور خارجه ایران فعالیت چندانی در جریان تنظیم و تدوین و تصویب قطعنامه ۵۹۸ انجام نداد» (همتی، ۱۳۹۳: ۱۹۱).

معاون اسبق وزارت امور خارجه در این باره می‌گوید: «در رابطه با قطعنامه ۵۹۸ نظرات مختلفی وجود داشت. عده ای در وزارت خارجه اعتقاد داشتند که کار سیاسی در رابطه با جنگ نباید کرد. به‌خاطر این که کار سیاسی باعث می‌شود که نیروهای مخلص در جبهه‌ها سست شده و فکر کنند که وزارت امور خارجه ایران دنبال سیاسی کاری است و نهایتاً جنگ را جدی نگیرند. البته باید اعتراف کنم که متأسفانه من هم جزو این دسته بودم. عده دیگری می‌گفتند هر کاری و هر جنگی نهایتاً روی میز مذاکره تمام می‌شود. اگر ما از الان کار نکنیم آن موقع مشکل خواهیم داشت. البته به نظر من حق با این دسته بود» (شیخ‌الاسلام، ۱۳۹۰: ۱۳). باید توجه داشت نمی‌توان به همه اهداف جنگ فقط از طریق انجام عملیات نظامی رسید. دستاوردهای نظامی صحنه عملیات را بایستی با ابزارهای دیگر از جمله فعالیت‌های دیپلماسی تثبیت نمود. «دیپلماسی فعال» و «عملیات نظامی» در جبهه‌ها هر دو مؤلفه‌های پیروزی بر دشمن هستند. آنها دو روی یک‌سکه هستند. دیپلماسی بایستی در صحنه‌های منطقه‌ای و بین‌المللی دستاوردهای عملیات نظامی را تبدیل به دستاوردهای ملموس برای کشور بنماید.

آقای هاشمی‌رفسنجانی در این باره در تاریخ ۱۳۷۶/۴/۱۱ می‌گوید: «دیپلماسی ما در جنگ ضعیف بود. اگر دیپلماتیک بر خورد می‌کردیم و ماجرای مک‌فارلین را افشا نمی‌کردیم می‌توانستیم بهره ببریم. در سیاست خارجی روش ناصحیحی داشتیم که برای کشور، دشمن درست می‌کردیم. یعنی کشورهایی را که می‌توانستند بی‌تفاوت باشند به حالت عداوت در آوریم. اگر دیپلماسی فعال و به‌روزی داشتیم، خیلی از این دشمنان را با موازنه مثبت یا موازنه منفی، حداقل بی‌طرف می‌کردیم، همان وضعی که در مورد سوریه و لیبی داشتیم» (رحمانی، ۱۳۸۳: ۹۶).

۴-۱۰-۱- تشکیل ستاد فرماندهی کل قوا

امام خمینی^(ره) «در ۱۲ خرداد ماه سال ۱۳۶۷ جانشینی فرماندهی کل قوا را طی حکمی

رسماً به هاشمی‌رفسنجانی دادند» (خمینی، ۱۳۷۸، جلد ۲۱: ۵۶). پس از گذشت ۲۳ روز از صدور حکم امام، هاشمی هم با هدف این که دولت را بیشتر در جنگ درگیر کند از نخست وزیر خواست تا ستاد فرماندهی کل قوا را تشکیل دهد. ایشان هم چند تن از وزرا را به عنوان معاونین ستاد انتخاب کردند. «مهم‌ترین اتفاقی که در این دوره افتاد پذیرش قطعنامه ۵۹۸ از سوی ایران در ۲۷ تیر ماه ۱۳۶۷ و پایان یافتن جنگ بود» (UNIIMOG, 2020: 1).

نتیجه‌گیری

در کل بر اساس آنچه آمد، یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که از شروع جنگ تا آزادسازی خرمشهر در سوم خردادماه ۱۳۶۱ دولت توانسته است علاوه بر تأمین اعتبارات نیروهای مسلح، در بسیج مردم برای اعزام به جبهه‌های جنگ از طریق سپاه پاسداران نقش مهمی ایفا کند. در این مقطع دولت و نیروهای مسلح از یکدیگر راضی هستند و اکثر دست‌اندرکاران جبهه‌ها نقش دولت را در پشتیبانی از جبهه‌ها خوب ارزیابی می‌کنند. در این دوره درآمد‌های ارزی دولت نسبت به سال‌های بعدی جنگ بهتر بوده است و بنابراین دولت توانسته تقریباً اکثر نیازهای جبهه‌ها را تأمین کند. اما دولت در پایان دادن به جنگ موفق نبوده است.

از تیرماه ۱۳۶۱ تا اسفند ماه ۱۳۶۳ انتظارات از دولت برای افزایش بودجه و اعتبارات جبهه‌ها و نیز بسیج وزارتخانه‌ها و ادارات برای پشتیبانی از جنگ افزایش یافته است، در حالی که درآمد ارزی دولت به دلیل حملات مرتب ارتش عراق به جزیره‌خارک و مراکز تولید نفت، کاهش پیدا کرده است. در این دوره هم سیاست‌ خارجی دولت نتوانسته است دامنه جنگ را محدود کند و راهی برای پایان آن بیابد.

از ابتدای سال ۱۳۶۴ تا پایان جنگ، «دولت عراق علاوه بر تقویت نیروهای خود، جنگ شهرها را گسترش داد و جنگ نفتکش‌ها را در خلیج فارس آغاز کرد» (Taremi, 2005: 96). در این مقطع درآمد ارزی ایران به شدت کاهش پیدا کرده و اقتصاد کشور در هم ریخته ولی در عوض نیازها و انتظارات نیروهای مسلح به شدت افزایش یافته است. «در این دوره دولت تقریباً تمامی توان مالی، صنعتی، اداری و مهندسی خود را در اختیار جبهه‌ها گذاشته است، اما نیروهای مسلح این میزان پشتیبانی را با توجه به توان‌رزمی دشمن کافی ندانسته و از آن راضی نیستند. اوج نیازهای جبهه‌ها در نامه تکان دهنده محسن‌رضایی در دوم تیرماه سال ۱۳۶۷ منعکس شده که امام خمینی^(ره) توان دولت را برای تأمین آن‌ها غیر ممکن می‌داند» (علایی، ۱۳۹۵، جلد ۲: ۴۵۰). در پایان این دوره دولت توانسته با اقدام امام‌خمینی^(ره) جنگ را از طریق سیاسی و با پذیرش قطعنامه ۵۹۸ به پایان برساند.

بر اساس یافته‌های این مقاله «دولت دوران دفاع مقدس» در «تأمین بودجه و اعتبارات»

نیروهای مسلح و «فعال نگهداشتن اقتصادکشور» و «اداره زندگی مردم» و «رسیدگی به خانواده شهدا و جانبازان و اسرا» و «سر و سامان دادن به مهاجرین جنگی و جنگ‌زدگان» و «پشتیبانی‌های پزشکی، صنعتی، مهندسی» و «بسیج مردم داوطلب» برای اعزام به جبهه‌ها نقش خوبی ایفا کرده است. اما در بکارگیری «ابزار دیپلماسی» جهت پایان دادن هرچه سریع‌تر به جنگ و نیز محدودسازی دامنه مخاصمات و نیل به مصالحه، عملکرد مطلوبی نداشته است.

بنابراین می‌توان گفت دولت دوران جنگ «کارنامه ای مقبول» از منظر تأمین معیشت مردم و کنترل نرخ تورم در حوزه کارشناسی و افکار عمومی دارد. «بررسی‌ها نشان می‌دهد اقتصاد ایران در دوره دفاع مقدس، رشد منفی ۱/۸۲ درصدی را تجربه کرده است. این عدد وقتی در کنار متوسط رشد دوران تحریم‌های اقتصادی در دهه نود قرار می‌گیرد، مشخص می‌کند که تا چه میزان اداره اقتصادی ایران در دوره جنگ مناسب بوده است» (خبرآنلاین، ۱۳۹۷: ۱). یافته‌های فوق با ۱۵ نفر از صاحب‌نظران حوزه‌های مختلف نظامی، سیاست خارجی و دولتی در میان گذاشته شد و اعتبارسنجی گردید که تأیید شد.

منابع

- بشیری عباس (۱۳۸۴)، *انقلاب در بحران، کارنامه و خاطرات هاشمی رفسنجانی سال ۱۳۵۹*، تهران، دفتر نشر معارف انقلاب.
- بنی‌صدر، ابوالحسن (۱۳۵۹)، *مصاحبه با روزنامه اطلاعات، روزنامه اطلاعات*، ۱۲ مهر، ص ۱۰.
- *تارنمای مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی* (۱۳۹۸)، «تصویب مواردی در مورد کارکنان داوطلب اعزام به جبهه»، مصوب ۱۳۶۶/۷/۲، تاریخ دسترسی: ۱۶ خرداد، در: <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/110769>
- ترکان، اکبر (۱۳۹۷)، *مصاحبه نگارنده با مدیر عامل سازمان صنایع دفاع*، در محل دفتر رئیس هیأت مدیره شرکت شستا، ۲۲ دی.
- حاج آقابزرگی، مسعود (۱۳۸۹)، *گزارش خسارت‌های وارده بر بخش‌های اقتصادی کشور*، تهران، دفتر امور مناطق بازسازی شده جنگ تحمیلی.
- خرم، علی (۱۳۹۷)، *در گفتگو با نگارنده*، ۲۵ دی.
- خمینی، روح‌الله (۱۳۷۸)، *صحیفه امام*، جلد‌های ۱۲، ۱۶، ۱۹، ۲۰، ۲۱، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- رحمانی، قدرت‌الله (۱۳۸۳)، *بی‌پرده با هاشمی رفسنجانی*، تهران، انتشارات کیهان، چاپ دوم.

- رضایی، محسن (۱۳۸۳)، *در گفتگو با نگارنده*، ۳ بهمن.
- رفیقدوست، محسن (۱۳۹۲)، *برای تاریخ می‌گوییم*، به‌کوشش محسن علامیان، تهران، انتشارات سوره مهر.
- رفیقدوست، محسن (۱۳۹۷)، «اگر من بودم می‌توانستیم بغداد را هم بگیریم»، مصاحبه با: *ماهنامه نسیم بیداری*، سال نهم، شماره ۸۶، آبان ماه، صص ۳۰۷-۳۰۲.
- سازمان برنامه و بودجه (۱۳۹۷)، «گزارش سازمان برنامه و بودجه در باره نرخ تورم و رشد اقتصادی در ۴۰ ساله اخیر»، *خبرآنلاین*، ۲۱ بهمن‌ماه، کد خبر: ۱۲۳۰۵۰۶، در: <https://www.khabaronline.ir/news/1230506/>
- شیخ‌الاسلام، حسین (۱۳۹۰)، «از گنج ارزش‌ها تا جنگ اراده‌ها»، گفتگو با روزنامه ایران در باره سیاست خارجی جمهوری اسلامی در دوران جنگ تحمیلی، *ویژه‌نامه روزنامه ایران*، به مناسبت هفته دفاع مقدس، مهر ماه، صص ۱۴-۱۱.
- عابدی جعفری، حسن (۱۳۹۷)، «بی‌انصافی می‌کنند کسانی که می‌گویند دولت آن زمان برای جنگ کم گذاشت»، *خبرآنلاین اقتصادی*، ۲۰ مهر ماه، در: <https://www.khabaronline.ir/news/690850/>
- عرب‌مازایزدی، علی (۱۳۹۳)، «مقایسه کارنامه دولت‌های سال‌های جنگ و دوران تحریم»، *روزنامه شرق*، سال ۱۲، شماره ۲۱۳۷، ۲۲ مهر ماه، ص ۵.
- عزیزی، احمد (۱۳۹۵)، *شتای عمر*، تهران، نشرنی.
- علایی، حسین (۱۳۹۵)، *تاریخ تحلیلی جنگ ایران و عراق*، جلد‌های ۱ و ۲، تهران، نشر مرز و بوم.
- علیزاده، سیدمحمد (۱۳۹۷)، *مصاحبه نگارنده با معاون خودکفایی وزیر سپاه*، ۲۶ دی‌ماه.
- غنی‌نژاد، موسی (۱۳۹۷)، «نگاهی به دو نامه نهادگرایان»، *روزنامه دنیای اقتصاد*، سال ۱۶، شماره ۴۴۴۳، ۱۷ مهر ماه، ص ۶.
- فروزنده، محمد (۱۳۹۷)، فرمانده قرارگاه مهندسی خاتم‌الانبیاء در زمان جنگ، *در مصاحبه با نگارنده*، در محل دفتر فولاد جهان‌آرا، ۲۳ دی‌ماه.
- *قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران* (۱۳۶۸)، تهران، انتشارات حقوقی.
- ملکی، عباس (۱۳۹۶)، *در گفتگو با نگارنده*، ۲۶ دی‌ماه.
- مؤمنی، فرشاد (۱۳۹۲)، «سرطان رانت»، *ماهنامه اقتصاد ایران*، تهران، سال ۱۶، شماره ۱۷، اردیبهشت‌ماه، ص ۱۲.
- مؤمنی، فرشاد (۱۳۹۶)، «کارنامه سلامت دهه اول انقلاب بی‌نظیر است»، *روزنامه جهان*

- اقتصاد*، سال ۲۶، شماره ۶۵۷۵، ۱۰ مهرماه، ص ۱.
- میرخدایی، احمد (۱۳۹۷)، «اقتصاد درگیر جنگ خاموش»، *روزنامه همشهری*، شماره ۷۵۱۱، ۱ آبان‌ماه، ص ۴.
- میردار، مرتضی (۱۳۸۵)، *خاطرات حجت‌الاسلام والمسلمین ناطق نوری*، جلد ۲، تهران، انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی، چاپ دوم.
- نبوی بهزاد، (۱۳۹۶)، «دولت و ستاد فرماندهی کل قوا از پذیرش قطعنامه خبر نداشتند»، *پایگاه خبری تحلیلی انتخاب*، کد خبر: ۳۸۰۱۰۵، ۷ آذر، در: <https://goftareno.ir/fa/news/26055/%D8%AF%D9%88%D9%84%D8%AA>
- نبوی، بهزاد (۱۳۹۴)، «مروری بر تدابیر اقتصادی دوران دفاع مقدس»، *روزنامه جهان اقتصاد*، سال ۲۴، شماره ۶۰۳۴، ۳ آبان‌ماه، ص ۱۰.
- هاشمی، محمد (۱۳۹۷)، «خاکریز ما تپه های جام جم بود»، *ویژه‌نامه هفته دفاع مقدس*، ۳۱ شهریور، ص ۶.
- هاشمی‌رفسنجانی علی‌اکبر (۱۳۷۸)، *عبور از بحران، کارنامه و خاطرات ۱۳۶۰*، تهران، دفتر نشر معارف انقلاب، چاپ هفتم.
- هاشمی‌رفسنجانی، علی‌اکبر (۱۳۸۷)، *امید و دلواپسی، کارنامه و خاطرات سال ۱۳۶۴*، تهران، دفتر نشر معارف انقلاب.
- هاشمی‌رفسنجانی، علی‌اکبر (۱۳۸۰)، *مصاحبه‌های سال ۱۳۶۱*، تهران، دفتر نشر معارف انقلاب.
- هاشمی‌رفسنجانی، علی‌اکبر (۱۳۸۱)، *آرامش و چالش، کارنامه و خاطرات سال ۱۳۶۲*، تهران، دفتر نشر معارف انقلاب.
- هاشمی‌رفسنجانی، علی‌اکبر (۱۳۸۹)، *دفاع و سیاست، کارنامه و خاطرات سال ۱۳۶۶*، تهران، دفتر نشر معارف انقلاب.
- همتی، ایرج و صفایی‌فسخودی، داود (۱۳۹۳)، *دیپلماسی ایران و قطعنامه ۵۹۸*، تهران، نشر صفحه جدید.
- Cohen, B. (1968), "Foreign Policy", in D Sills, *International Encyclopedia of Social Science*, New York: McMillan.
- Dilip Hiro, (1990), "The Longest War", in: *The Iran – Iraq Military Conflict*, New York, Routledge.
- Holsti, K.J. (1970), "National Role Conceptions in the Study Foreign Policy", *International Studies*, Vol. 14, No. 3, pp. 233-309, at:

<https://www.jstor.org/stable/3013584>, DOI: 10.2307/3013584

- McInnis, J. Matthew (2017), "The future of Iran's Security Policy", *Inside Tehran's Strategic Thinking, American Enterprise Institute*, 17 January, Retrieved from: <http://www.aei.org>.

- Taremi Kamran (2005), "Beyond the Axis of Evil: Ballistic Missiles in Iran's Military Thinking", *Security Dialogue*, Vol. 36, No. 1, pp. 93-108, <https://doi.org/10.1177/0967010605051926>

- *UNIMOG* (2020), "United Nations Iran-Iraq Military Observer Group", Access Date: 2 March, Available at: <https://peacekeeping.un.org/mission/past/uniimogbackgr.html>